

ФАКТОРИ И УСЛОВИЯ, ОПРЕДЕЛЯЩИ НИВОТО НА РАЖДАЕМОСТТА У НАС В НАЦИОНАЛЕН И РЕГИОНАЛЕН АСПЕКТ

Захари Нинов

Раждаемостта и смъртността са двете основни характеристики, определящи демографското развитие на един народ. В годините след Освобождението до наши дни раждаемостта в България е била на различно ниво. В зависимост от конкретните обществено-икономически и други условия тя се е движела в твърде широк диапазон. Българските демографи¹ разграничават три периода в развитието ѝ:

първият период обхваща времето от Освобождението до 1920—1925 г. и е характерен с висока раждаемост;

вторият период започва от 1920—1925 г. и продължава до края на Втората световна война. През него започва така нареченият „демографски преход“, който е забележителен с постепенно, но трайно намаление на раждаемостта;

третият период обхваща годините след Втората световна война до наши дни. Отличава се с рязко спадане на раждаемостта, което се установява като трайна тенденция, особено след 1951 г.

През 1965 г. раждаемостта в НР България спада на 14,7‰. През следващите няколко години се наблюдава слабо увеличение (1969 година — 18,7‰), което не можа да се стабилизира като тенденция, и през 1979 година отново спадна на 15,3‰.

В нашата страна се провеждат редица социални и други мероприятия, имащи за цел да стимулират раждаемостта. Главните усилия в това отношение са насочени към поощряване раждането на трето дете в семейството. Анализът на данните от таблица 1 ни позволява да направим известни изводи относно резултатите от тези мероприятия (вж. табл. 1)

Относителният дял на случаите на раждане на второ дете в семейството е намалял от 43,8 (за 1975 г.) на 40,7% (за 1979 г.). Намалял е и относителният дял на случаите на раждания на

¹ Вж. Н а у м о в Н. — Демография на България, София, 1974 г., с. 47.

Таблица 1

Брачни раждания по плодовитост на майката²

Година	ОБЩО роденото дете на майката е:						
	всичко %	първо %	второ %	трето %	четвърто %	пето %	шесто и повече %
1975	100,0	41,4	43,8	9,5	2,9	1,2	1,2
1979	100,0	44,9	40,7	9,3	2,7	1,2	1,2

трето и четвърто дете. Същевременно относителният дял на случаите на раждане на първо дете в семейството се е увеличил. Всичко това показва, че е налице тенденция към намаляване средния брой на децата в семейството.

Отрицателните тенденции в развитието на раждаемостта у нас, които се наблюдават в периода на социалистическото строителство и особено през последните десет-петнадесет години, будят основателна тревога. Въпросът за провеждане на целенасочени и ефективни мероприятия за стимулиране на раждаемостта придоби не само икономически, но и дълбок социално-политически смисъл. Ето защо решаването на този проблем на научна основа се явява неотложна необходимост. Това е нужно най-вече от гледна точка на определяне характера и насоките на мероприятията, които се предвиждат за поощряване на раждаемостта. Факторите и условията, определящи нивото на раждаемостта в страната като цяло и по отделни териториални единици, трябва всестранно и задълбочено да бъдат изучени.

„Основен фактор — пише съветският учен Таубер, — оказва влияние на раждаемостта, се явява равнището на материалните и духовните потребности на населението и степента на различие между тези потребности и възможността за удовлетворяването им.“³ Доходите на населението в нашата страна непрекъснато нарастват, но заедно с това постоянно се повишават и изискванията на хората. Нещо повече, последните нарастват по-бързо от реалните доходи, поради което и дистанцията между потребностите и възможностите се увеличава. Значението на този фактор в голяма степен дава отговор на въпроса, защо с повишаване благосъстоянието на народа раждаемостта спада.

Проявлението на гореспоменатия фактор в териториален разрез се обуславя преди всичко от различията, съществуващи в

² Таблицата е съставена по информация от „Статистически годишник на НР България“, С., 1980 г., с. 48.

³ Вж. Условия жизни семей и средное число детей, в сб.: Демографический анализ раждаемости, Москва, 1974, с. 9.

социално-икономическото развитие на отделните териториални единици, което има пряка връзка с доходите на населението. Отрицателното въздействие на по-високото благосъстояние на народа върху нивото на раждаемостта се чувства най-осезателно в столицата и в другите развити в икономическо отношение окръзи.

Постоянно нарастващите възможности за всестранно развитие на личността у нас е друг важен фактор, определящ нивото на раждаемостта. В условията на класовите общества такива възможности имат минимален брой хора. В социалистическото общество това не е така, но изкачването по йерархията на обществената стълбичка например винаги е свързано с време и усилия, които същевременно са необходими и за отглеждане и възпитание на децата. Значението на този фактор в условията на нашата страна ще се засилва още повече във връзка с по-нататъшното развитие на социалистическата демокрация.

Териториалното проявление на разглеждания фактор варира в широки граници и също се намира в тясна връзка с нивото на социално-икономическото развитие на съответните териториални единици. Негативното му влияние безусловно има съществен принос за ниската раждаемост в такива окръзи, като София — град, Варненски, Пловдивски и др., където са разположени висши държавни учреждения, институти и други, благоприятстващи израстването на отделния индивид. За съжаление нашата официална статистическа отчетност не предоставя информация за един по-задълбочен научен анализ в това отношение. Независимо от това ние считаме, че отрицателното въздействие на гореспоменатия фактор върху нивото на раждаемостта в НР България е очевидно и неговото значение трябва да се има пред вид.

Определено влияние върху раждаемостта оказва и повишаването на културата и образованието на народа. На този фактор обикновено се придава различно значение, но основното в случая е това, че с повишаване на културата и образованието на населението настъпват промени и в демографското му поведение. Безспорно, значение тук има и обстоятелството, че по-продължителната ангажираност на жените във връзка със следването във висши и полувисши учебни заведения се отразява отрицателно върху нивото на раждаемостта, тъй като се създават предпоставки за отлагане на бракосъчетанията. Успоредно с това методите и средствата за съзнателно регулиране на броя на децата в семейството стават все по-достъпни.

За зависимостта между степента на образованието и нивото на раждаемостта може да се съди от анализа на данните, съдържащи се в таблица 2. Наблюдава се добре изразена тенденция на намаляване броя на живородените деца с повишаване на образователния ценз. Тази закономерност е характерна както за 1965,

Таблица 2⁴

Образование	Среден брой живородени деца от една жена	
	1965 г.	1975 г.
по-ниско от основно	2,60	2,63
основно	1,61	1,79
средно общо	1,35	1,45
средно спец. и полувисше	1,31	1,45
висше	1,23	1,37

така и за 1975 г. За условията на нашата страна тя има особено значение поради това, че образователната структура на жените бързо се променя в посока на увеличаване относителния дял на жените с по-високо образование. Ето защо заслужава да се помисли за включването на този показател в рамките на ежегодната статистическа отчетност, а не само в анкетите по време на преброяванията на населението, които се извършват веднъж на 10 години.

Териториалното проявление на този фактор е различно за различните части на страната и се намира в зависимост от конкретните условия в териториалните единици. В окръзите София—град, Пловдивски, Варненски и др., в които са концентрирани голям брой културни институти и средни и висши учебни заведения, отрицателното влияние на по-големия брой и относителен дял на жените с по-високо образование е по-добре изразено. Напротив, в окръзите Кърджалийски, Смолянски, Разградски и др., чието население има средно по-нисък образователен ценз, нивото на раждаемостта е по-високо.

Върху нивото на раждаемостта влияние оказва и степента на урбанизация на населението в страната. Още през 1948 г. френският учен Ариес⁵ забелязва промяната, която настъпва в раждаемостта в началния период на урбанизация във Франция, когато масовото преселване на пролетаризирани селски маси в градовете довежда до нейното снижаване.

Понякога у нас е налице бързо развиваща се урбанизация, която е свързана със значително за нашите мащаби преместване на население от селото към града. Това пороци редица проблеми в градовете от жилищен, комунално-битов и друг характер, което не можеше да не даде отрицателно отражение върху нивото на раждаемостта.

⁴ Таблицата е съставена въз основа на информация от „Резултати от наблюдението на раждаемостта на омъжените, разведените и овдовелите жени на възраст от 15 до 54 навършени години към 2.XII. 1975 г.“, изд. на ЦСУ при МС, 1976 г.

⁵ Вж. *Histoire des populations françaises*, Paris, 1948, p. 368—369.

В условията на урбанизация по-добре се проявява и влиянието на бързо развиващата се наука и техника. Тяхното въздействие върху раждаемостта е многостранно, но главното им значение се състои в това, че благоприятствайки развитието на медицината, средната продължителност на живота се удължава (в по-голяма степен за сметка на намалената детска смъртност) и необходимостта от повече деца с оглед запазване и гарантиране продължаването на рода отпада.

Съветският автор Таубер установява пряка връзка между заетостта на жената в общественото производство и нивото на раждаемост. Той пише: „Колкото по-висока е заетостта на жената, толкова нивото на раждаемостта е по-ниско.“⁶ За наличието на такава зависимост могат да се направят съответни изводи от анализа на данните от преброяванията на населението през 1965 и 1975 година, съдържащи се в таблица 3.

Таблица 3

Брачни раждания в зависимост от икономическата активност на майката⁷

Икономическа активност	Жени							Среден брой живородени деца от 1 жена
	общо %	без деца %	с живородени деца					
			едно %	две %	три %	четири %	пет и повече %	
Икономически активни: 1965 г.	100,0	8,2	26,6	42,4	12,2	5,0	5,6	2,03
1975 г.	100,0	6,2	27,2	51,0	9,8	3,0	2,8	1,88
Икономически неактивни: 1965 г.	100,0	11,8	28,3	36,7	11,8	5,0	6,4	1,98
1975 г.	100,0	10,5	28,2	40,3	12,0	4,3	4,7	1,92

Фактът, че през 1975 година средният брой живородени деца е по-висок при икономически неактивните жени, навежда на мисълта за съществуването на причинно-следствена връзка между двете явления. От друга страна, незначителната разлика между величината на този показател за двете групи (1,92 и 1,88) и това, че през 1965 година средният брой на живородените деца е бил по-голям при икономически активните жени показва, че този фактор на настоящия етап у нас има по-малко значение. В случая не трябва да се забравя, че една част от жените в детеродна възраст, които нашата статистика отчита като икономи-

⁶ Вж. цит. труд, с. 5.

⁷ Таблицата е съставена по информация от „Резултати от наблюдението на раждаемостта на омъжените, разведените и овдовелите жени на възраст от 15 до 54 навършени години към 2. XII. 1975 г.“, ЦСУ, С., 1976 г.

чески неактивни, в същност са заети в хотелиерство (най-вече в черноморските ни селища-курорти, където съществува практика да се отдават частни квартири за нуждите на курортното дело), в личното стопанство и т. н. Това обстоятелство внася известни затруднения при търсенето на причинно-следствена връзка между икономическата активност на българската жена и нивото на раждаемост.

Съвкупното влияние на тези и някои други фактори и условия и тяхното различно съчетание в отделните части на страната са обусловили диференциацията в нивото на раждаемостта по териториални единици. Най-ниска е раждаемостта (за 1979 г.) в окръзите: Видински (11,5%), Михайловградски (12,3%), Габровски (12,5%) и Пернишки (12,7%). В повечето от тези окръзи населението на окръжните градове има висок относителен дял спрямо общото им население. Освен това тук има значение и фактът, че Перник и Габрово са големи градове, в които все още съществуват проблеми по осигуряването на населението с жилища. Под средното ниво на раждаемостта в страната (15,3%) се намират и окръзите: Плевенски (13,0%), Великотърновски и Врачански (13,3), Кюстендилски (13,4%), Софийски (13,5%) Русенски (14,1%), гр. София (14,8%) и др. И за тези окръзи в една или друга степен важат горните изводи, но за Великотърновски, Врачански и Кюстендилски окръг значение има и обстоятелството, че те имат по-висока средна възраст на родилния контингент, понеже от тях е мигрирало предимно младо население.

Значително над средното равнище за страната по отношение нивото на раждаемостта се откроява Кърджалийски окръг (24,3%). С относително по-висока от средната величина за страната са и окръзите Шуменски (17,8), Благоевградски и Сливенски (17,7), Бургаски (17,4), Разградски (17,2%) и др. В тези окръзи отрицателното въздействие на горепосочените фактори и условия върху нивото на раждаемостта е по-слабо изразено. Определено значение има и това, че в някои от тях живеят български турци, население, което все още изостава в своето културно развитие в сравнение със средното ниво на страната като цяло.

В резултат от общото намаление на раждаемостта в страната настъпват съществени неблагоприятни изменения във възрастовата структура на населението, които от своя страна пораждат важни проблеми, каквито са:

— намаляване на трудоспособното население, вследствие на което намалява и броят на трудовите ресурси — основният елемент на производителните сили;

— създават се предпоставки за нарушаване нормалния възпроизводствен цикъл на нацията и т. н.

Както вече беше споменато, мероприятията, които се провеждат в нашата страна за повишаване средното ниво на раждаемостта, са насочени в голяма степен към насърчаване раждането на трето дете в семейството. Но направените социологически изследвания⁸ у нас показват, че през последните години представата у хората относно броя на децата в семейството съществено се е променила. За „идеално семейство“ вече се счита това с две деца. Настъпилите промени в демографското поведение на населението са резултат от комплексното въздействие на посочените фактори и условия. Следователно, за да се въздействува върху раждаемостта в посока на нейното увеличение, ще бъде необходимо съзнателно и целенасочено да се засили ролята на онези фактори и условия, които се отразяват положително върху нейното развитие. В този смисъл може да се твърди, че решаването на жилищния проблем в градовете, откриването на достатъчно детски заведения и преодоляването на някои други социални проблеми ще допринесе за повишаване нивото на раждаемостта в такива окръзи като: София — град, Габровски, Пернишки и др. Съществуването на нова психологическа нагласа сред преобладаващата част от населението относно броя на децата в семейството също не трябва да се пренебрегва. Съобразявайки се с нея, усилията на обществото според нас трябва да се насочват главно към поощряване на второто дете в семейството. Не бива да се забравя, че относителният дял на семейството с едно живородено дете продължава да се увеличава (вж. табл. 1). Основният „резерв“ за повишаване средното равнище на раждаемостта в страната се крие в намаляване относителния дял на семействата с едно дете за сметка на групата семейства с две деца.

⁸ Вж.: Минков, М. — Население и основни социални структури. София, 1976 г., с. 131.

FACTORS AND CONDITIONS FOR THE BIRTH RATE
IN BULGARIA ON A NATIONAL AND REGIONAL LEVEL

Z. Ninov

S u m m a r y

Various factors and conditions influence the birth rate and therefore they should be analysed objectively so as to suggest concrete measures for its stimulation. Under the socio-economic circumstances in our country precedence is given to the following of them: greater possibilities to create versatile personalities, higher cultural and educational level, employment of more women in the material and non-productive sphere, better welfare, intensive organisation, etc. The demographic reaction which recently has undergone changes is also to be viewed. The latest sociological investigations imply that families with two children are quite common. Yet, having in mind the high relative share of women of only one child, it becomes urgent to find ways to encourage the birth of second child.